Przegląd Tomistyczny, t. XVIII (2012), s. 241–253
ISSN 0860-0015

Margarita A. Korzo
Instytut Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk
Moskwa

DZIEŁA MIKOŁAJA Z MOŚCISK OP I TEOLOGÓW ZACHODNICH ŹRÓDŁEM PIERWSZEGO *MANUALE* DLA SPOWIEDNIKÓW W JĘZYKU CERKIEWNOSŁOWIAŃSKIM[1]

Ostatnio w literaturze przedmiotu nie kwestionuje się wpływu, jaki teologia katolicka wywarła na kształtowanie tzw. szkolnej teologii prawosławnej w Rzeczypospolitej w wieku XVII. Wszyscy absolwenci Akademii Mohylańskiej w Kijowie, na której podstawą wykładów z teologii dogmatycznej były prace Tomasza z Akwinu i Franciszka Suáreza, bardzo dobrze znali zachodni dorobek teologiczny[2]. Owe wpływy docierają w wieku XVIII do Rosji, gdzie w ciągu całego stulecia rywalizują z wpływami teologii protestanckiej — a raczej, należałoby powiedzieć, teologii protestanckich[3].

Słabo zbadane są jednak sytuacje, w których dzieło katolickie było dla autorów z kręgu prawosławnego nie tylko źródłem inspiracji, lecz, tłumaczone dosłownie i po opracowaniu (czasami bardzo powierzchownym) było drukowane w języku cerkiewnosłowiańskim i funkcjonowało później w środowisku prawosławnym jako dzieło rodzime. Różnice dogmatyczne, dzielące Kościół wschodni i zachodni, wymagały w wypadkach przekładów *ad verbum* używania pewnych technik translatorskich, dzięki którym dość skutecznie „maskowano" wszystkie

---

[1] Artykuł jest znacznie skróconą wersją rozprawy: „*Mir s Bogom čoloviku" Inokentiâ Gizela v konteksti katolyc'koï moral'noï teologiï kinca XVI — peršoï polovyny XVII st.*, w: Inokentij Gizel, *Vybrani tvory u 3 tomah*, t. III, Kiïv – L'viv: „Svičado", 2010, s. 195–262.

[2] A. Brüning, *On Jesuit Schools, Scholasticism and the Kievan Academy — Some Remarks on the Historical and Ideological Background of its Founding*, „Kiïvs'ka Akademiâ", 4 (2007), s. 5–19; L.V. Charipova, *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780*, Manchester – New York: Manchester University Press, 2006; J. Cracraft, *Theology at the Kiev Academy During Its Golden Age*, „Harvard Ukrainian Studies", 8 (1984), s. 75.

[3] Na temat źródeł XVIII-wiecznej teologii na Akademii Moskiewskiej zob.: K.V. Sutorius, *Istočniki po istorii prepodavaniâ pravoslavnogo latinoâzyčnogo bogosloviâ v Rossii v pervoj polovinie XVIII vieka*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Sankt-Peterburg 2008.

zapożyczenia. Ciekawym przykładem sięgania po takie techniki są katechizmy i wykład *Składu apostolskiego* prawosławnego teologa białoruskiego pochodzenia, Symeona Połockiego (1629–1680), działającego w Moskwie. W jego wypadku chodziło o tłumaczenie nadzwyczaj popularnego w XVII-wiecznej Europie kompendium *Hortus pastorum Sacrae Doctrinae floribus polymitus, exemplis selectis adornatus* (Montibus Hannoniae 1626–1627) belgijskiego teologa Jakuba Marszana (Marchantius, 1585–1648)[4].

Do katolickich prac teologicznych, które przekładano w wieku XVII na język cerkiewnosłowiański, należą również dzieła słynnego polskiego dominikanina Mikołaja z Mościsk (Mościskiego) (1559–1632). Urodzony w diecezji przemyskiej, Mikołaj wstąpił do zakonu w 1575 roku. Po studiach w Padwie, Bolonii i Krakowie prowadził między innymi wykłady z teologii moralnej oraz kazusów sumienia w krakowskim studium generalnym od roku 1594 aż do śmierci[5].

Imponująca jest spuścizna literacka Mikołaja z Mościsk, która składa się przeważnie z prac z dziedziny teologii ascetycznej i moralnej zarówno w języku łacińskim, jak i polskim[6]. Do tych ostatnich należą między innymi: *Infirmaria chrześcijańska* (Kraków 1624), *Elementarzyk ćwiczenia duchownego* (Kraków 1626), *Akademia pobożności* (Kraków 1628) i uzupełniający ją *Przydatek do Akademii* (Kraków po 1628). Jego dzieła ascetyczne były dobrze znane i według badaczy kształtowały duchowość zwłaszcza zakonów żeńskich[7], a także kleru diecezjalnego. Jerzy Misiurek uważa, że jako autor pierwszego w Polsce podręcznika z zakresu teologii ascetycznej Mikołaj z Mościsk przyczynił się w dużej mierze do wypracowania polskiej terminologii teologiczno-ascetycznej[8]. Adresatami pewnych dzieł dominikanina w języku polskim (np. *Akademii* i *Elementarzyka*) były

---

[4] Patrz: M. Korzo, *Nravstvennoe bogoslovie Simeona Polockogo: osvoenie katoličeskoj tradicii moskovskimi knižnikami vtoroj poloviny XVII v.*, Moskva: Institut Filosofii RAN, 2011.

[5] J. Kowalski, *Mikołaj z Mościsk (Mościski)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, s. 128–130. Dane biograficzne zostały ostatnio częściowo uzupełnione i sprostowane w: M. Miławicki OP, W. Szymborski, *„Vir Sapientiae et morum probitate clarus". Regensi Studium Generalnego Polskiej prowincji Dominikanów w XVII w.*, „Przegląd Tomistyczny", 16 (2010), s. 163–167. W tym miejscu pragnę podziękować dr. Wiktorowi Szymborskiemu za udostępnienie tego tekstu.

[6] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1908, t. XXII, s. 582–586; M. Miławicki OP, W. Szymborski, *„Vir Sapientiae et morum probitate clarus"*, s. 164–166.

[7] Do jego dorobku literackiego da się ewentualnie zaliczyć wprowadzone do obiegu naukowego przed kilkoma laty *Konstytucje albo prawa, sióstr zakonnych s. Katarzyny Seneńskiej, nazwanych trzeciego habitu abo stanu pokutnego s. Dominika, reformowanych wedle intencjej Kościoła Bożego i pasterzów jego*. Konstytucje ukazały się w 1616 roku w Krakowie. Opracowanie i przedruk tekstu zob. w: M. Borkowska OSB, *Mikołaj z Mościsk i reguła Tercjarek dominikańskich*, „Nasza Przeszłość", 92 (1999), s. 137–230.

[8] J. Misiurek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. I (w. X–XVII), Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1994, s. 329.

zarówno osoby duchowne, jak i świeckie, co znacznie wyróżnia jego spuściznę na tle innych autorów XVII wieku[9].

Dorobek ascetyczny Mikołaja z Mościsk cieszył się pewną popularnością również w kręgach prawosławnych Rzeczypospolitej, w których znajomość języka polskiego nie należała do rzadkości. Nawet nieliczne zachowane XVII-wieczne katalogi bibliotek prywatnych i klasztornych świadczą, że *Akademia pobożności* i *Infirmaria chrześcijańska* były stosunkowo dobrze znane także w Rosji. Notowane one są między innymi w pochodzącym z 1673 roku opisie biblioteki Prikazu Poselskiego — urzędu centralnego, który zajmował się stosunkami zagranicznymi i gromadził bibliotekę na użytek rodziny carskiej i innych urzędów państwowych[10], i w opisie biblioteki prywatnej należącej do wspomnianego wyżej teologa Symeona Połockiego[11].

Liczne dzieła Mikołaja z Mościsk z zakresu teologii moralnej służyły jako podręczniki na studiach teologicznych w Krakowie, przygotowywano się z nich również do egzaminów jurysdykcyjnych przed biskupem. Na ich szczególną popularność w diecezji krakowskiej mógł wpłynąć również fakt, że Mikołaj z Mościsk pozostawał w zażyłych stosunkach z biskupem krakowskim Marcinem Szyszkowskim (1554–1630).

Wiele tych prac zostało wykorzystanych jako źródło dla pierwszego podręcznika dla spowiedników w języku cerkiewnosłowiańskim *Mir s Bogom čeloveku, ili Pokaânie svâtoe, primirâûšee Bogovi čeloveka*, wydrukowanego w drukarni ławry Kijowskiej w 1669 roku[12]. Za autora (albo przynajmniej redaktora) tego dzieła uważany jest archimandryta ławry Innocenty Gizel (zm. 1683). Nie mamy żadnych informacji na temat jego dzieciństwa i wczesnej młodości. Pochodzący być może z Prus Wschodnich, Gizel wychowywał się w rodzinie protestanckiej. Po przejściu na prawosławie pobierał naukę najpierw w Kolegium Kijowskim, później najprawdopodobniej w Zamościu, Królewcu, Rostoku i Lwowie. W latach 1645–1647 Gizel wykładał filozofię w Kijowie, pełnił obowiązki rektora Kolegium Kijowskiego (1646–1650), w różnych okresach także igumena szeregu klasztorów kijowskich, zaś w latach 1656–1683 — archimandryty ławry. Podczas wyborów metropolity kijowskiego w 1646 roku Gizel był jednym z kandydatów na wakującą katedrę. Brał również czynny udział w życiu

[9] W. Wicher, *Mikołaj z Mościsk. Teolog-moralista i pisarz ascetyczny z początku XVII w.*, „Przegląd Teologiczny", 1 (1928), s. 209–225.

[10] S.A. Belokurov, *K istorii duhovnogo prosveŝeniâ v Moskovskom gosudarstvie XVI–XVII vv. Cerkovnye ili svetskie knigi byli v biblioteke moskovskih gosudarej?*, Moskva: G. Lissner & A. Geŝel', 1899, s. 39.

[11] *Simeon Polockij's Library*. A Catalogue by Anthony Hippisley, Evgenija Luk'janova, Köln – Wien: Böhlau, 2005, s. 103–104.

[12] Wydanie fototypiczne: Inokentij Gizel, *Vybrani tvory u 3 tomah*, t. I, kn. 2, Kiïv – L'viv: „Svičado", 2009.

politycznym, niejednokrotnie pośrednicząc w stosunkach między duchowieństwem kijowskim, kozacką starszyzną Hetmańszczyzny a urzędem rosyjskim; w latach 1660–1670 nastawienie miał wyraźnie prorosyjskie.

Gizel jest autorem pozostających w rękopisie wykładów z filozofii *Opus totius philosophiae* i pracy polemicznej w języku polskim *Prawdziwa wiara stara Cerkwie Wschodniey prawosławno-catholickiey* (ok. 1671), która była odpowiedzią na *Starą wiarę, albo Jasne pokazanie, iż ci, co w dizuniey trwaią, starey wiary nie mają* (Vilnae 1668) wykładowcy teologii moralnej na Akademii Wileńskiej, jezuity Pawła Boyma (1629–1670). Tradycja przypisuje Innocentemu udział w przygotowaniu obszernej pracy historycznej *Sinopsis* (Kijów 1674), która w ciągu prawie stu lat pełniła funkcję podręcznika historii w Rosji i pierwszego podręcznika dla spowiedników w języku cerkiewnosłowiańskim *Mir s Bogom*[13].

Nie mamy potwierdzenia, że Gizel na tyle biegle władał cerkiewnosłowiańskim, żeby sporządzić samodzielnie obszerną rozprawę w tym języku. Ale wzmianka o nim na karcie tytułowej może świadczyć, że przynajmniej brał udział w jej redagowaniu. Larisa Dovga uważa, że pomysłodawcą podręcznika był metropolita kijowski Piotr Mohyła (1596–1646) i *Mir s Bogom* da się rozpatrywać w kontekście przedsięwziętych przez niego na szeroką skalę reform cerkiewnych, będących swego rodzaju odpowiednikiem reform potrydenckich w Kościele katolickim[14]. Biorąc pod uwagę, że językiem nauczania w Kolegium Mohylańskim tego okresu była łacina i teologia moralna jako odrębna dyscyplina została wprowadzona do *curriculum* dopiero na początku XVIII wieku, można z całą pewnością twierdzić, iż *Mir s Bogom* pomyślany był przez jego autora (albo autorów) raczej jako manuale dla duchowieństwa, pomoc praktyczna w sprawowaniu sakramentu pokuty.

Mir s Bogom jest w większej części kompilacją trzech prac Mikołaja z Mościsk. *Elementa ad s. Confessiones, non tantum sacerdotibus in foro poenitentiae tyronibus apprime necessaria* [...] (Cracoviae 1603) — dziewięciokrotnie wydane w XVII wieku, w tym trzykrotnie za granicą, wciąż przez autora uzupełniane i poprawiane[15] — składają się z dziewięciu części, omawiających różne rodzaje grzechów i ich okoliczności, pokutę i jej części, obowiązki spowiednika, kary kościelne i rezerwaty. Trzy części dotyczą rozpytywania penitentów. Układ

[13] Bibliografia niepełna: W. Mokry, *Gizel Innocenty*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1989, kol. 1094–1095. Zob. również: V.M. Horobec', Â.M. Stratij, *Gizel*, w: *Kievo-Mohylâns'ka akademiâ v imenah, XVII–XVIII st.*, Kiïv: Kievo-Mohylâns'ka akademiâ, 2001, s. 168–170; M.A. Korzo, B.N. Florâ, *Innokentij (Gizel)*, w: *Pravoslavnaâ Ēnciklopediâ*, t. XXII, Moskva: Pravoslavnaâ Ēnciklopediâ, 2009, s. 744–749.

[14] L. Dovga, *Nauka pro pokutu v ukraïns'kyh tekstah XVII st.*, w: *Mohylâns'ki istoryko-filosofs'ki studiï*, Kyïv: Kievo-Mohylâns'ka akademiâ, 2008, s. 7–38.

[15] J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559–1632)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne", 4 (1976), s. 158.

dzieła jest pod silnym wpływem kanonisty portugalskiego Marcina Azpilcuety (1491–1586), natomiast część teoretyczna zawiera wiele elementów słynnych komentarzy do dzieł Tomasza z Akwinu, zwłaszcza XVI-wiecznych, autorstwa Tomasza Kajetana (1469–1534) i Bartłomieja z Medyny (1527–1581). O szerokim zastosowaniu tej pracy Mościskiego świadczy jej częste notowanie w bibliotekach klasztornych i parafialnych[16].

Drugie dzieło Mikołaja z Mościsk *Examen approbandorum ad s. Confessiones excipiendas* (Cracoviae post 1621), wznawiane w XVII wieku siedmiokrotnie[17], zyskało aprobatę krakowskiego synodu diecezjalnego z 1621 roku jako podręcznik, z którego korzystano podczas egzaminów poprzedzających święcenia kapłańskie[18]. Składające się z czterdziestu stron małego formatu dzieło zawiera dwie części: podzieloną na czternaście rozdziałów listę pytań do kandydata (razem 177 pytań) i rozległe odpowiedzi na nie. Do dzieła dołączone są pouczenia o odpustach, także o najbardziej rozprzestrzenionych zabobonach.

Autor (czy autorzy) *Mira s Bogom* korzystali również z najobszerniejszej z poruszających zagadnienie spowiedzi pracy Mikołaja z Mościsk — z *S. Artis poenitentiariae tyrocinium* (Cracoviae 1625), która doczekała się w XVII wieku czterech wydań[19]. Wkrótce po pierwszym wydaniu została uzupełniona przez samego autora niewielką rozprawą *Appendix ad Tyrocinium s. Artis Poenitentiariae* (pierwsze samodzielne wydanie ukazało się w Krakowie w 1626 roku). Z 1631 roku *Elementa* i *Examen* drukują się przeważnie (jakkolwiek nie zawsze) pod jedną okładką z *S. Artis* i w ciągu stulecia ulegają pewnym zmianom. W 1683 roku w Krakowie dominikanin ze Śląska Ferdynand Ohm Januszowski (zm. 1712) przedrukowuje wszystkie trzy dzieła Mościskiego razem pod tytułem *Theologia Moralis*, uzupełniając edycję rozprawą własnego autorstwa *De Matrimonio*[20].

Nie można tu pominąć pytania, dlaczego Innocenty Gizel albo któryś z jego bliskich współpracowników wybrał dzieła właśnie Mościskiego. Badacze zgodnie twierdzą, że są to dzieła niezbyt oryginalne pod względem treści, wzorują się na pracach współczesnych zachodnich teologów katolickich, obfitują

---

[16] A.F. Dziuba, *Mikołaj z Mościsk. Teolog moralista XVII wieku*, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1985, s. 95–96.

[17] J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559–1632)*, s. 159.

[18] *Examen* został w skrócie włączony do materiałów synodalnych *Reformationes generales ad clerum et populum Dioecesis Cracoviensis pertinentes* <...> (Cracoviae post 1621, caput XXVII „De Ordinandis et SS. Ordinibus").

[19] J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559–1632)*, s. 159. Cytuję w tekście za wydaniem: Kraków 1625.

[20] *Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego* […] *wydana przez X. Michała Nowodworskiego*, t. XVII, Warszawa: Czerwiński i Spółka, 1891, s. 184–185.

w cytaty XVI- i XVII-wiecznych scholastyków, że łacina Mikołaja z Mościsk jest zawiła, trudna do zrozumienia, daleka od form klasycznych[21].

Powodem korzystania ze źródeł powstałych w innych tradycjach konfesyjnych było prawdopodobnie to, że na gruncie rodzimym brakowało prac dotyczących sprawowania sakramentu pokuty o charakterze stosowanym. Pewne wskazówki na ten temat można znaleźć w sporządzonej przez przyszłego metropolitę Piotra Mohyłę przedmowie do zbioru kanonicznego *Nomokanon* (Kijów 1629), w krótkim katechizmie Mohyły (Kijów 1645), w cerkiewnosłowiańskim pouczeniu *O Sakramentah ili Tajnah v pospolitosti* metropolity Sylwestra Kosowa (Kijów 1642). Bardziej szczegółowe (jakkolwiek nie wyczerpujące!) rozważania o sakramentach spotykamy w dodatku do prawosławnej *Agendy* wileńskiej (Wilno ok. 1618) i w *Evhologionie*, czyli *Rytuale* Mohyły (Kijów 1646, cz. I, s. 337–358). Co prawda, w postaci rękopiśmiennej krążyła jeszcze przetłumaczona z greckiego *Nauka o sakramentach* (Venetiis 1600) metropolity Filadelfii lidijskiej Gawriila Sewera (zm. 1616). Tłumaczenie powstało ok. 1623 roku w monasterze Trójcy Świętej w Dermaniu na Wołyniu[22], jednak drukiem zostało wydane dopiero w 1656 roku w Moskwie, i możliwe, że Gizel korzystał z tego wydania. Ale owo dzieło greckie było z kolei w dużej mierze kompilacją źródeł łacińskich.

Z popularnych zaś i dostępnych w Rzeczypospolitej źródeł katolickich wykluczyć należy dzieła o charakterze wyłącznie teoretycznym, rozległe i mniej przydatne w codziennej pracy duszpasterskiej. Pozostają wydane w krakowskiej drukarni Heleny Unglerowej z 1546 roku *Methodus confessionis* pióra Dominga de Soto (1494–1560); wersja skrócona *Breve directorium ad confessarii ac confitentis* (Romae 1554; w Polsce ukazało się w Łowiczu w 1566) hiszpańskiego jezuity Juana Polanco (1516–1577); manuale *Brevis et methodica instructio audiendarum confessionum* (Poznań 1577) kanonika poznańskiego Hieronima Powodowskiego (ok. 1543–1613) i *Confessio et instructio* (Kraków 1655) paulina Grzegorza Tereckiego (1596–1659). Na tle wymienionych dzieł prace Mikołaja z Mościsk wyróżniają się korzystnie — mają jasną i przezroczystą kompozycję, minimalną liczbę cytatów i prostą argumentację. Jakkolwiek nigdy się nie dowiemy, jak było naprawdę — czy właśnie te walory przesądziły o wyborze Gizela, czy po prostu autor prawosławny skorzystał z tego, co miał pod ręką. Jednak wyrażo-

---

[21] J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska*, s. 163–164; A.F. Dziuba, *Problematyka pokutna w pismach teologiczno-moralnych Mikołaja z Mościsk*, „Studia Pelplińskie", 14 (1983), s. 161–180.

[22] A. Âsinovskij, *„Sintagmation" Gawriila Sewera: grečeskij original i ukrainskij perevod*, w: *Slavânie i ih sosedi*, vyp. 6: *Grečeskij i slavânskij mir v srednie veka i rannee novoe vremâ*, Moskva: „Nauka", 1996, s. 163–168.

ne przez niego w przedmowie intencje świadczą raczej o świadomym doborze źródła[23].

Jak autor prawosławny pracuje ze źródłem? Za podstawę wybiera on główne dzieło Mikołaja z Mościsk, czyli *S. Artis*, tłumaczy je prawie w całości i dosłownie, zachowując kompozycję ogólną, czyli podział na trzy części: *De Poenitentia — O pokaânii obŝe*; *De Poenitente — O kaûŝemsâ*; *De Poenitentiario — O služitele tajny svâtago pokaâniâ*. Niewielkiej zmianie ulega podział na rozdziały, podrozdziały i artykuły; szereg paragrafów Mikołaja z Mościsk został przeniesiony do innych części *Mira s Bogom*. W poszczególnych wypadkach Gizel skraca tekst *S. Artis*. Tak, na przykład, opracowaniu ulega lista stanów i grup zawodowych, wyliczona u dominikanina w drugiej części w rozdziale „Speculum particulare, secundum conditiones personarum" (s. 240–262); w tym wypadku Gizel rezygnuje tylko z tych stanów, które nie miały swego odpowiednika we współczesnym mu społeczeństwie prawosławnym.

Po przetłumaczeniu *S. Artis* autor prawosławny zestawia to dzieło z pozostałymi pracami dominikanina i uzupełnia swoje tłumaczenie fragmentami z *Examen* i *Elementa*. W *S. Artis* Mikołaja z Mościsk brak fragmentów o lichwie i symonii, natomiast są one w jego *Examen* i właśnie stąd zostały zapożyczone przez Gizela[24]; rozdział „De Sigillo" mógł pochodzić zarówno z *Examen* (titulus VII), jak i *Elementa* (pars III, § De Sigillo seu Secreto Confessionis). Z kolei rozważania o wypadkach, które mogą się przytrafić podczas sprawowania Eucharystii (pars XI, § Pro accedentibus ad S. Communionem doctrina), wzorowane są z pewnością na *Elementa*.

Jeszcze jednym podtwierdzeniem korzystania autora wersji cerkiewnosłowiańskiej z *Elementa* (i to z edycji wcześniejszych) jest znajdująca się w *Mirie s Bogom* wzmianka o niewolnikach (w rozdziale o obowiązkach i grzechach różnych stanów, s. 499). Na podstawie tego, że Gizel przytacza reguły postępowania właśnie *servorum*, XIX-wieczni badacze błędnie uważali, że źródeł tego fragmentu należy ewentualnie szukać w dawnych i już nieużywanych za czasów Gizela pomnikach prawnych. Powinności niewolników Mikołaj z Mościsk

[23] Z pewnym uproszczeniem możemy stwierdzić, że istniał pewien podział stref oddziaływania różnych szkół duchowości katolickiej na piśmiennictwo prawosławne tego okresu: jeżeli autor prawosławny korzystający ze źródeł katolickich pisał rozprawy z zakresu teologii moralnej, spowiedzi itp., sięgał przeważnie po dzieła o proweniencji dominikańskiej; jeżeli powstawały katechizmy, sięgano zwykle po prace jezuitów. Tytułem przykładu przytoczmy anonimowy katechizm cerkiewnosłowiański *Nauka âko veriti maet každyj* (Wilno 1628) będący tłumaczeniem pracy jezuity hiszpańskiego Jakuba Ledesmy (M. Korzo, *Polski przekład katechizmu Jakuba Ledesmy TJ i jego wpływ na tradycję unicką w XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", 48, 2004, s. 149–159).

[24] W wydaniu post 1622 — ante 1631 (BN XVII.1.232) są to titulus IX „De usura" i titulus X „De Simonia".

omawia tylko w *Elementa* (edycja z 1603 roku, s. 161); w wersjach późniejszych, w tym w edycji *S. Artis* z 1625 roku, „niewolnika" zastępują „wieśniacy" i „prości" (rozdziały „De Rusticis" i „De Simplicibus", w *S. Artis* s. 253; 254–255).

Gizel, przetłumaczywszy tekst dosłownie, następnie go opracowuje. Między innymi znacznie zwiększa liczbę fragmentów z Pisma Świętego. Wiadomo, że XVI-, XVII-wieczne zachodnie dzieła teologiczne o charakterze stosowanym stosunkowo rzadko powoływały się na Biblię w porównaniu z liczbą odsyłaczy do prac teologów różnych epok[25]. W *S. Artis* Mikołaj z Mościsk przytacza zaledwie 34 cytaty z Pisma, z których 27 to urywki z ksiąg Starego Testamentu[26]. W *Mirie s Bogom* zaś cytaty z obu Testamentów pełnią funkcję argumentów podstawowych, stanowiąc prawie jedną czwartą ogólnej objętości tekstu.

Gizel wprowadza również inne znaczące zmiany, które nadają jego dziełu charakter bardziej prawosławny: w miejsce zakazów kanonicznych z bulli *Coena Domini* przytacza kanony z *Reguł* Bazylego Wielkiego i *Kormčej* (tzw. *Księgi Sternika*) (s. 474–475, 554–563); w miejsce pouczających przykładów z *Żywotów świętych* Piotra Skargi (*S. Artis*, s. 360–361) — opowiadania z żywotów ojców ławry z edycji *Paterik ili Otečnik Piečierski* (s. 478–479).

Przekładając Mikołaja z Mościsk dosłownie, Gizel siłą rzeczy musi z pewnych fragmentów i wątków zrezygnować. Pomija wszystkie — nieliczne zresztą — cytaty z XVI-wiecznych scholastyków katolickich. Nie powołuje się również w sposób bezpośredni na Tomasza z Akwinu, jakkolwiek zamieszcza w *Mirie s Bogom* urywki z jego *Summy teologii*. Ciekawe, że Gizel nie tylko zapożycza poszczególne sformułowania Tomasza za pośrednictwem dzieł Mikołaja z Mościsk, ale sięga bezpośrednio do *Summy*, włączając do *Mira s Bogom* znaczne fragmenty *Secunda Secundae*.

Summa została wykorzystana w sposób różnoraki: jako źródło najważniejszych definicji (na przykład określenia wszystkich siedmiu grzechów głównych pochodzą z dzieła Akwinaty) i poszczególnych rozważań, a także jako swego rodzaju zbiór cytatów, z którego Gizel czerpał wypowiedzi autorów zarówno zachodnich, jak i wschodnich. Tytułem przykładu przytoczmy kilka fragmentów z ojców greckich (Jana Chryzostoma, Grzegorza z Nyssy, Jana Damasceńskiego), które trafiły do *Mira s Bogom* za pośrednictwem *Summy teologii*.

W rozważaniach o gniewie jako grzechu głównym (s. 298–299) Gizel zamieszcza urywek z dzieła pseudo-Chryzostoma *Opus Imperfectum in Matthaeum*, który przytacza w analogicznym kontekście też Akwinata (II-II, q. 158, a. 1).

---

[25] A.F. Dziuba, *Jan Azor teolog-moralista*, Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 1988, s. 227.

[26] Zauważmy na marginesie, że większość fragmentów biblijnych (24 z 34) zamieszcza Mościski w części trzeciej *S. Artis*, czyli w kontekście rozważań o konkretnych obowiązkach spowiedników.

Opus było znane wyłącznie w tradycji łacińskiej i uznawane za autentyczne dzieło Chryzostoma, jakkolwiek powstało w środowisku ariańskim w połowie V wieku[27]. Drugi bardzo charakterystyczny przykład dotyczy Jana Damasceńskiego. *Mir s Bogom* powołuje się na niego wprost tylko cztery razy: podając określenie „zazdrości" (s. 275) i „lenistwa" (s. 317), wyliczając pochodzące z gniewu grzechy i wady związane z gniewem (s. 303), w rozważaniach o rzeczywistej obecności Chrystusa w Hostii (s. 437). Trzy z wymienionych fragmentów spotykamy również w *Summie*. To, że podobieństwo cytatów nie jest przypadkowe, lecz świadczy o sięganiu Gizela właśnie po dzieła Akwinaty, da się uzasadnić na przykładzie definicji lenistwa. Cerkiewnosłowiańskie *otâgoŝaûŝaâ dušu pečal'* jest odpowiednikiem łacińskiego *tristitia aggravans* — właśnie tę definicję spotykamy w pierwszym łacińskim tłumaczeniu *Wykładu wiary prawdziwej* Jana Damasceńskiego, które w 1153–1154 roku sporządził włoski prawnik Burgundio Pisanus (zm. 1193). Tomasz korzystał właśnie z tej wersji przekładu. W czasach późniejszych w zachodniej myśli teologicznej zadomawia się inna wersja tłumaczenia („acedia est tristitia vocem auferens" albo „vocem amputans"), która bardziej odpowiadała oryginałowi greckiemu[28].

Należy też zwrócić uwagę na powoływanie się Gizela na Grzegorza z Nyssy w rozważaniach o rodzajach gniewu (s. 303). Do tegoż ojca greckiego odwołuje się Akwinata, wyliczając trzy odmiany gniewliwości: „fellea, mania, furor" (II-II, q. 158, a. 5). W rzeczywistości określenia te nie są określeniami Grzegorza z Nyssy, lecz pochodzą z rozprawy *O naturze ludzkiej* biskupa Nemezjusza z Emezy (IV w.). Tomasz, podobnie jak wielu przedstawicieli zachodniej myśli scholastycznej, mylnie przypisywał wspomniane dzieło Grzegorzowi z Nyssy[29], można więc przypuszczać, że Gizel wzorował się tu właśnie na *Summie teologii*.

Oprócz poszczególnych cytatów z ojców znajdujemy w *Mirie s Bogom* szereg obszernych fragmentów z Akwinaty, których brak w przełożonych przez Gizela dziełach Mikołaja z Mościsk. Jeden z nich zamieszczony jest w kontekście rozważań o pysze. Ciekawe, że autor prawosławny rozpatruje pychę i próżność jako zjawiska tożsame (s. 212), podczas gdy większość przedstawicieli chrześcijańskiej myśli wschodniej odróżniała w ślad za Janem Kasjanem (360– ok. 435) próżną chwałę jako samodzielny, ósmy grzech (albo ósmą namiętność)[30]. Szczegółowy opis owoców, czyli *filiae* pychy Gizela (s. 212) powtarza prawie *ad verbum* analogiczny passus o przejawach próżności u Akwinaty (II-II, q. 132, a. 5).

---

[27] F. Drączkowski, *Jan Chryzostom*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997, kol. 769.

[28] S. Wenzel, *The Sin of Sloth: Acedia in Medieval Thought and Literature*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1967, s. 53–54.

[29] S. Wenzel, *The Sin of Sloth*, s. 218–219.

[30] *De Coenobiorum institutis libri*, PL 99, kol. 397.

Dosłowne zapożyczenia z *Summy* da się spotkać również we fragmencie o szóstym owocu lenistwa — o przylgnięciu do grzesznych uciech („nievnimanie" w terminologii źródła cerkiewnosłowiańskiego) i jego przejawach. *Mir s Bogom* odsyła w tym miejscu czytelnika do autorytetu św. Izydora (ok. 560–636) — podobne rozważania z powoływaniem się na Izydora z Sewillii przytacza również Akwinata (II-II, q. 35, a. 4).

Cytowanie ojców greckich za wtórnymi (łacińskimi!) źródłami było zjawiskiem dość rozpowszechnionym w XVII-wiecznym piśmiennictwie prawosławnym w Rzeczypospolitej; wytłumaczeniem tej praktyki była niezbyt dobra znajomość greki w porównaniu ze znajomością języka łacińskiego[31]. Niemniej jednak nie znaczy to, że Gizel poprzestawał na korzystaniu ze źródeł zachodnich: w *Mirie s Bogom* da się spotkać wiele fragmentów z Jana Chryzostoma według jego dzieł wydanych w ławrze Kijowskiej[32]; także większość reguł Bazylego Wielkiego (zarówno jego autorstwa, jak i mu przypisywanych) cytuje się za drukowanymi edycjami *Nomokanonów* (*Mir s Bogom*, s. 17, 80, 98)[33].

Oprócz prac Mikołaja z Mościsk i *Summy teologii* można wymienić jeszcze szereg dzieł o proweniencji katolickiej będących dla Gizela źródłem zapożyczeń. Do nich należą Dekret o usprawiedliwieniu Synodu Trydenckiego, *Katechizm Rzymski* i Dekret Gracjana (a mianowicie — *Tractatus de Poenitentia* z części III Dekretu). Do tej grupy da się również zaliczyć opracowania XVII-wiecznych moralistów (na przykład, słynnego jezuity Hermanna Busenbauma żyjącego w latach 1600–1668 — nadzwyczaj popularnego w kolegiach Towarzystwa Jezusowego w Polsce), z których prawdopodobnie pochodzą niespotykane u Mikołaja z Mościsk, lecz wspólne dla autorów owej epoki sformułowania z dziedziny teologii moralnej.

Wpływy katolickie trafiały do *Mira s Bogom* również za pośrednictwem opublikowanych wcześniej w metropolii kijowskiej dzieł autorów prawosławnych, które są z kolei przeróbką prac autorów zachodnich. Z całą pewnością można wymienić przynajmnej dwa takie dzieła — dodatek do prawosławnej *Agendy* wileńskiej pochodzącej mniej więcej z 1618 roku *Nauka o sedmi tajnah* i rozdział o sakramencie pokuty z *Evhologiona* Piotra Mohyły (cz. I, s. 337–358). W tym drugim wypadku chodzi o fragmenty zapożyczone przez metropolitę z chorwackiej redakcji *Rituale Romanum* Pawła V, wydanej w 1636 roku przez jezuitę

[31] Tytułem przykładu można powołać się także na Symeona Połockiego, który w swoim wykładzie Apostolskiego wyznania wiary cytuje Jana Chryzostoma za łacińskim wydaniem paryskim. Jego uważni krytycy w Moskwie nie przeoczyli tego faktu (M. Korzo, *Nravstvennoe bogoslovie Simeona Polockogo*, s. 38).

[32] Na przykład, rozważania o oburzeniu (*Mir s Bogom*, s. 279) z 17 pouczenia na Dzieje Apostolskie (Kijów 1624, k. 165).

[33] Autor *Mira s Bogom* mógł w tym wypadku korzystać zarówno z lwowskiej edycji z 1646 r., jak i z kijowskiej z 1629 r. Nie ulega wątpliwości, że wersji wcześniejszych nie brano pod uwagę.

z Dalmacji Bartłomieja Kašića (1575–1650)[34]. Najdłuższe cytaty przytacza Gizel w rozważaniach o zachowaniu się spowiednika, gdy podczas spowiedzi penitent nie wykazuje żadnej skruchy (s. 492; odpowiednio: *Evhologion*, s. 344–345 i *Rituale Romanum*, s. 45[35]), i opisując przebieg spowiedzi na łożu śmierci (s. 61; odpowiednio: *Evhologion*, s. 345 i *Rituale Romanum*, s. 46).

Jeszcze więcej paraleli da się zauważyć z *Nauką o sedmi tajnah*[36]. Należą do nich m.in. fragment o ważności spowiedzi przy udziale tłumacza albo na podstawie karteczek z wyliczonymi na nich grzechami (*Mir s Bogom*, s. 12–13; *Nauka*, s. 74–75); dwa określenia pojęcia „grzech" z powoływaniem się na Augustyna i Ambrożego (*Mir s Bogom*, s. 24; *Nauka*, s. 49); przykład o zbezczeszczeniu ołtarza pluciem na niego w kontekście rozważań o tym, w jakim stopniu okoliczności grzechu zmieniają jego rodzaj (*Mir s Bogom*, s. 58–59; *Nauka*, s. 65); opis skutków sakramentów świętych (*Mir s Bogom*, s. 104–105; *Nauka*, s. 10–11) i sytuacji, kiedy nawet osoba niewierząca może udzielić sakramentu chrztu (*Mir s Bogom*, s. 109; *Nauka*, s. 18–19).

Co jest szczególnie istotne w wypadku *Mira s Bogom*? Mamy tu do czynienia z pierwszą próbą w prawosławnym piśmiennictwie metropolii kijowskiej ujęcia podstaw nauki chrześcijańskiej z uwzględnieniem aspektów praktycznych, czyli możliwości zastosowania jej w praktyce duszpasterskiej. Do *novum* tego dzieła należy próba stworzenia i ujednolicenia nowego pod wieloma względami aparatu pojęciowego dotyczącego sakramentologii i nauki o grzechach. Zapożyczenie poszczególnych, nieznanych wcześniejszej myśli prawosławnej aspektów nauki katolickiej wymagało wypracowania nowej — własnej — terminologii; dzieło Gizela przytacza nie tylko cerkiewnosłowiańskie wersje danych pojęć, lecz również ich odpowiedniki w tzw. prostej mowie. Do czasu powstania *Mira s Bogom* w prawosławnej myśli metropolii kijowskiej istniała bardzo duża różnorodność, terminologia ta była zupełnie nieuporządkowana. Można pokusić się o przypuszczenie, że jakkolwiek *Mir s Bogom* został ułożony przeważnie na podstawie źródeł łacińskich, często (chociaż nie zawsze!) wzorem do naśladowania w tym wypadku była terminologia w języku polskim. Dzieło Gizela wprowadza na stałe pojęcia „materia", „forma" i „skutki" sakramentów. Ową terminologię spotykamy we wcześniejszym piśmiennictwie prawosławnym Rzeczypospolitej wyłącznie sporadycznie: w wileńskiej *Nauce o sedmu tajnah*, w przedmowie do *Nomokanonu* z 1646 roku, w rozprawie *O Sakramentah* metropolity

[34] P. Meyendorff, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look*, „Saint Vladimir's Theological Quarterly" 2 (1985), s. 110.

[35] Cyt. za wydaniem: *Rituale Sacramentorum* [...], Cracoviae 1647.

[36] Nie sposób na razie wskazać konkretnych źródeł samej *Nauki*. Jej redaktorzy korzystali najprawdopodobniej z pouczeń o sakramentach w składzie *Agendy* krakowskiej z 1591 r., którą redagował wspomniany wyżej Hieronim Powodowski. Pouczenia drukowano również osobno: *Manuale Septem Ecclesiae Catholicorum Sacramentorum* (Cracoviae 1591).

Sylwestra Kosowa, w przedmowie do *Evhologionu* Piotra Mohyły. Używane przez Gizela pojęcie „intencja" w odniesieniu do sprawującej sakramenty osoby duchownej (s. 109, 120) spotykamy po raz pierwszy w *Katechizmie* z 1645 roku i w *Evhologionie* Mohyły. Na stałe zadomowiło się w piśmiennictwie prawosławnym również *dovletvorenie* na określenie zadawanej przy spowiedzi pokuty; w wersji prostej mowy odpowiada mu *dosytčinien'e* (s. 18), czyli odpowiednik polskiego „zadośćuczynienia". Gizel co prawda wciąż używa w poszczególnych wypadkach terminów *dovletvorenie* i greckiego *epitim'â* jako synonimów (s. 22, 464). Przytaczając szczegółową klasyfikację grzechów, Gizel między innymi wyodrębnia grzech pierworodny i *delatel'nyj* — to pojęcie jest odpowiednikiem polskiego „uczynkowy". W pracach wcześniejszych (na przykład, w *Nomokanonie* Mohyły z 1629 roku) używany jest inny termin — *dejstvitel'nyj*, czyli przekład *ad verbum* łacińskiego *peccatum actuale*.

* * *

Dzieło Gizela zyskało duży rozgłos. Zbieg okoliczności sprawił, że większa część nakładu znalazła się na terytorium Rosji i już w latach osiemdziesiątych XVII wieku spotykamy poszczególne egzemplarze nawet w inwentarzach bibliotek klasztorów, znajdujących się na północnych obszarach państwa[37]. Na żądanie patriarchy moskiewskiego Joasafa (1667–1672) Symeon Połocki przygotował opinię podkreślającą walory *Mira s Bogom*[38]. Szczególną uwagę zwrócono na dzieło Gizela podczas Soboru Moskiewskiego w 1690 roku w związku z dyskusją między duchowieństwem moskiewskim a absolwentami Kolegium Kijowskiego o momencie przeistoczenia darów świętych. Ale jakkolwiek *Mir s Bogom* jako zawierający szereg opinii błędnych został wymieniony wśród prac teologicznych zabronionych na terytorium Rosji[39], bynajmniej nie stracił on na popularności. Słynny intelektualista prawosławny Ewfimij z moskiewskiego monasteru czudowskiego sporządził na podstawie *Mira s Bogom* kompilację o sakramentach świętych[40], zachęcając duchowieństwo do korzystania z tego kompendium w pracy duszpasterskiej. Ewfimij co prawda należał do ugrupowania grekofilów moskiewskich broniących czystości prawosławia przed wpływami teologii zachodniej, dlatego w swojej pracy wprowadził pewne zmiany (głównie terminologiczne). Nie zmienia to jednak faktu, że sięgnął właśnie po

[37] M.V. Kukuškina, *Monastyrskie biblioteki Russkogo Severa*, Leningrad 1977, s. 170, 175.

[38] Państwowe Muzeum Historyczne (Moskwa), Dział rękopisów, zbiór „Sinodal'naâ biblioteka", rkps 130, k. 59–60v.

[39] W 1766 roku Państwowy Synod Rządzący znowu powraca do tego zagadnienia, zabraniając korzystania z *Mira s Bogom* szczególnie dla ustalenia stopni pokrewieństwa podczas zawierania małżeństwa, bo podany przez Gizela schemat nie odpowiadał normom kanonicznym Cerkwi prawosławnej.

[40] Państwowe Muzeum Historyczne (Moskwa), Dział rękopisów, zbiór „Sinodal'naâ biblioteka", rkps 668, k. 71.

dzieło Gizela. Także w wieku XVIII spotykamy przykłady sporządzenia na podstawie *Mira s Bogom* rękopiśmiennych pomocy do sprawowania sakramentów, szczególnie sakramentu spowiedzi, zarówno w środowisku prawosławnym, jak i w środowisku pozostających ciągle w konflikcie z Cerkwią oficjalną staroobrzędowców[41]. W ten sposób za pośrednictwem dzieła Innocentego Gizela fragmenty utworów polskiego dominikanina Mikołaja z Mościsk i przedstawicieli scholastycznej myśli zachodniej zostały włączone do piśmiennictwa cerkiewno-słowiańskiego; były jednym z wielu kanałów przedostania się katolickich idei teologicznych do XVII-, XVIII-wiecznej tradycji prawosławnej.

m.korzo@wp.pl

THE WORKS OF MIKOŁAJ OF MOŚCISKA, O.P., AND WESTERN THEOLOGIANS AS SOURCES FOR THE FIRST MANUAL FOR CONFESSORS PUBLISHED IN CHURCH SLAVONIC

Summary

The thesis of the decisive influence of Catholic theology on so-called Orthodox "school" theology in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the seventeenth century has long been established in the historiography of the subject. Less attention has been paid to the genesis of specific texts of the Western tradition, which were not only a source of inspiration for writers from the Orthodox world, but were literally translated, only to be considered in later years as home-grown Orthodox works. When carrying out word-for-word translations it was necessary for Orthodox writers to develop translation techniques that could effectively "mask" what they had borrowed. An interesting example of this sort of translation is the first handbook for confessors, entitled *Mir s Bogom čeloveku* (Kiev 1669), which was prepared by the Kiev Lavra archimandrite Innocenty Gizel (d. 1683). This work is mostly a compilation of three treatises by the Polish Dominican Mikołaj Mościski (1559–1632): *Elementa ad S. Confessiones* (1603), *Examen approbandorum ad S. Confessiones excipiendas* (post 1621) and *S. Artis poenitentiariae tyrocinium* (1625), complemented by excerpts from the *Summa of Theology* of Thomas Aquinas, the decree "On justification" of the Council

[41] M. Karagodina, *Dva staroobrâdčeskih ispovednyh sbornika: novšestva v tradicionnom tekste*, „Vestnik Cerkovnoj Istorii", 4 (2007), s. 130–188.

of Trent, the *Roman Catechism*, the Decree of Gratian, and various essays of the seventeenth-century Catholic moralists.

Mir s Bogom was the first attempt in the Orthodox literature of the Metropolate of Kiev to present the basics of Christian teaching. It stressed the practical aspects of the faith. It was novel in its attempt to create and standardize terminology dealing with the sacraments and the doctrine of sin. The work of Gizel gained great popularity in Russia and formed the basis for a number of manuscripts and printed manuals on how to celebrate the sacraments. Through *Mir s Bogom*, many fragments of the works of Western theologians were incorporated into Orthodox literature.